

UOT 343.1

FİRUZƏ ABBASOVA

Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət prosesi” kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

CİNAYƏT PROSESİ

ƏDALƏTLİ MƏHKƏMƏ ARAŞDIRMASI HÜQUQUNUN İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN ƏDALƏTLİLİYİNƏ TƏSİRİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: ibtidai araşdırma, ədalət ideyası, Avropa standartları, minimal şərtlər, milli qanunvericilik, müqayisə, presedent hüququ, təhlil.

Ключевые слова: предварительное расследование, идея справедливости, Европейские стандарты, минимальные условия, национальное законодательство, сравнение, прецедентное право, анализ.

Keywords: preliminary investigation, idea of fairness, European standards, minimum conditions, national legislation, comparison, case law, analysis.

Ədalətlik ən qədim tarixə malik olmuş, öncə ideya kimi, sonradan isə prinsip kimi formalaşaraq mövcud olmuşdur. Ədalətlik haqqında ideyalar hələ ibtidai icma cəmiyyəti üföqlərində doğmuş, bəşəriyyətin ilk sosial tənzim vasitəsi olan talion qaydaları ədalətlik tənəşdirici tələblərinə söykənmişdir. Ədalətlik elmi idrakının sonrakı mərhələsində təkcə tənəşdirici deyil, həm də fərqləndirici ölçüyə malik tələblərlə bağlı olduğı aydınlaşmışdır. Hüquq fəlsəfəsində ədalət, hər şeydən öncə, cəmiyyətdə mövcud olan sosial xarakterli ölçü vahidi kimi baxılır. Bir ölçü vahidi kimi nəzərdən keçirildikdə ədalət həm cəmiyyət, həm də keyfiyyət müəyyən edən kateqoriya kimi çıxış edə bilər. Bu, onunla əlaqədardır ki, ictimai münasibətlərdən ədalətlik gözləntisi, həm bu münasibətlərin tərəflərinin bərabərliyi kimi (burada ədalət cəmiyyət xassəsi müəyyən edir), həm də, əksinə, bir tərəfin digəri üzərində qeyri-bərabərli-

yi, üstünlüyü kimi (burada ədalət keyfiyyət xassəsi müəyyən edir) başa düşülə bilər. Ədalətin cəmiyyət xassəsi müəyyən edən kateqoriya kimi izahı daha qədimdir. Hələ Aristotelin təlimlərində ədalətin məhz bərabərləşdirici xüsusiyyəti xüsusi vurğulanırdı. Bu yanaşmada ədalət ictimai münasibətlərin tərəflərinin bir-biri ilə tam bərabər olmasında ifadə olunurdu. Hüquqa münasibətdə ədalətin bu cür anlaşılması nəticəsində talion prinsipi (vurulən zərərə bərabər ziyanın vurulması ədalətlidir – “Gözə göz, dişə diş” prinsipi) uzun zaman əsas ədalət göstəricisi hesab edilmişdir. Ədalətin keyfiyyət xassəsi müəyyən edən kateqoriya kimi izahı isə cəmiyyətin sonrakı inkişaf mərhələlərində formalaşmışdır. Bu yanaşmada ictimai münasibətlərin ədalətli olması üçün onun iştirakçılarının (məsələn, dövlətin hakimi və onun rəiyyəti, cinayət törətmiş şəxs və məhkəmə və s.) tam bərabər olması vacib hesab edilmirdi. Ədalətin keyfiyyət xassəsi kimi başa düşülməsi bu və ya digər münasibətin, hadisənin, halın ədalətli və ya ədalətsiz hesab edilməsi üçün “ədalət meyarlarına” müraciət etməni zəruri edirdi.

Hüquqi kateqoriya kimi ədalət, ilk növbədə, cinayət mühakimə icraatının prinsipidir. Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə cinayət mühakimə icraatının ədalətliyi prinsipi Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş, 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) 28-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Bundan başqa, “ədalətlik” cinayət-prosessual qanunvericiliyin bir sıra normalarında meyar mü-

əyyən edən legal kateqoriya kimi də istifadə edilmişdir. Belə ki, CPM-in “Məhkəmə baxışını tələb etmək hüququnun təmin edilməsi” adlanan 22-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar CPM ilə müəyyən edilmiş qaydada hər kəsin ona qarşı irəli sürülmüş ittiham, yaxud bərəsində tətbiq olunmuş prosessual məcburiyyət tədbirləri ilə əlaqədar ədalətli və açıq məhkəmə baxışını tələb etmək hüququnu təmin etməlidirlər.

Müasir dövrdə insanlar dərk etmişlər ki, cinayət mühakimə icraatının ədalətli hesab edilə bilməsi üçün təkcə onun sonunda qəbul edilmiş hökmün və yaxud digər yekun qərarın ədalətli olması kifayət etmir. Cinayət mühakimə icraatının ədalətli hesab edilə bilməsi üçün onun bütün gedişatı əvvəldən axıra qədər ədalətli olmalıdır. Bu zaman sual yaranır: Cinayət mühakimə icraatının gedişatının ədalətli olub-olmamasını necə müəyyən etmək olar? Bu sual uzun illər insanları düşündürmüşdür. Bu səbəbdən, II Dünya Müharibəsinin acı nəticələrinin təkrarlanmaması məqsədi ilə 1950-ci ilin noyabrın 4-də “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiya (bundan sonra – Avropa Konvensiyası və ya Konvensiya) qəbul edilərkən, Konvensiyanın müəllifləri müstəqil bir maddədə (6-cı maddə) ədalətli mühakimə icraatının əsas əlamətlərini və minimal standartlarını müəyyən etdilər. Bu sənədin adı çəkilən maddəsi hazırda da mühakimə icraatının ədalətli olub-olmamasının müəyyən edilməsi üçün əsas meyar kimi çıxış edir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra – Avropa Məhkəməsi) hüquqi mövqeyinə görə, bu meyarlar təkcə məhkəmə mərhələsinə deyil, həm ondan əvvəl, həm də sonra gələn mərhələlərə də aiddir. Bu səbəbdən, cinayət mühakimə icraatının ədalətliliyi ideyası ilə ibtidai araşdırmanın qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun ayrı-ayrı elementləri kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. Başqa sözlə, ibtidai araşdırmanın ədalətli olub-olmaması haqqında mülahizələr bildirmək üçün ən optimal üsul onun gedişatı zamanı ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilib-edilməməsinin qiymətləndirilməsidir. Bunun üçün isə, ilk növbədə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun öz məzmunu və tərkib elementləri Avropa Məhkəməsinin pre-

sedent hüququ kontekstində açıqlanmalı, bunun ardınca isə həmin elementlərin ibtidai araşdırma mərhələsində təzahür xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Bu anlamda, ilk olaraq, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsindən irəli gələn ədalətlik tələbləri ilə ibtidai araşdırma mərhələsi arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Qeyd edilən normanın məzmunundakı tələblərin əksər hissəsi daha çox məhkəmə icraatı üçün aktual olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsində bəzi implisit, yəni bilavasitə maddənin mətnində təsbit edilməmiş, lakin maddədəki hüquqi ideyadan irəli gələrək Avropa Məhkəməsi tərəfindən mövcudluğu tanınmış hüquqlar da mövcuddur ki, həmin hüquqlar tam anlamda ibtidai araşdırmada da tanınır. Bundan başqa, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsinin bəzi birbaşa tələbləri də tam həcmdə ibtidai araşdırma-ya aid edilə bilər. Məsələn, 6-cı maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsi ilə, əqlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Göründüyü kimi, bu normada məhkəməyə (qanun əsasında yaradılmış olma, müstəqillik, qərəzsizlik) və məhkəmə icraatına (məhkəmə baxışının açıqlığı) aid edilə bilən tələblərə yanaşı, bütün mühakimə icraatına, yəni həm məhkəməyədək icraata, həm də məhkəmə icraatına aid edilə bilən tələblər (əqlabatan müddət prinsipi, ədalətlik prinsipi) də nəzərdə tutulmuşdur. Onlara ayrı-ayrılıqda diqqət yetirsək, ilk növbədə, ibtidai araşdırmanın mahiyyəti ilə ədalət ideyasının qarşılıqlı əlaqəsinə baxılmalıdır. Hüquq ədəbiyyatında, haqlı olaraq, qeyd edildiyi kimi, ibtidai araşdırmanın əsas mahiyyəti məhz məhkəmə araşdırmasını təmin etməkdir, yəni məhkəmə araşdırmasının baş tuta bilməsi üçün zəruri insanları icraata cəlb etmək və ən əsas məhkəmə baxışının predmeti olacaq ittihamın sübutlarını toplamaq. Bu yanaşma, əksər müəlliflər tərəfindən dəstəklənməkdədir (9, s. 22; 12, s. 10; 13, s. 13). Bu anlamda, “ibtidai araşdırmanın ədalətli hesab edilə bilməsi üçün məhkəməyədək icraatda sübutlar

necə toplanmalıdır?” sualı aktualdır.

Gafgen v. Germany, Schenk v. Switzerland, Khan v. United Kingdom, Jalloh v. Germany və s. bu kimi işlər üzrə qərarlarında Avropa Məhkəməsi bildirmişdir ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsi ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna zəmanət versə də, sübutların mümkünlüyü ilə bağlı hər hansı qayda müəyyən etmir və bu, ilk növbədə, milli qanunvericiliklə tənzimlənməlidir. Bütövlükdə, mühakimə icraatının ədalətli olub-olmadığının müəyyən edilməsi zamanı müdafiə hüquqlarına riayət edilib-edilmədiyi nəzərə alınmalıdır. Xüsusən də, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin sübutun həqiqiliyinə və istifadəsinə qarşı etiraz etmək imkanının verilib-verilmədiyi mütləq yoxlanmalıdır. Avropa Məhkəməsi hakimiyyət orqanlarının xüsusən mütəşəkkil cinayət və korrupsiya işlərində xüsusi istintaq metodlarına müraciət etmək zərurətini qəbul edir. Bununla əlaqədar olaraq, o müəyyən etmişdir ki, xüsusi istintaq metodlarından istifadə, xüsusilə də gizli metodlar, öz-özlüyündə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu pozmur. Lakin belə metodların istifadəsi zamanı polis (digər cinayət təqibi orqanının) təhriki riskini nəzərə alsaq, onların istifadəsi aydın çərçivə daxilində həyata keçirilməlidir. Avropa Məhkəməsi öz presedent hüququnda polis (digər cinayət təqibi orqanının) gizli fəaliyyət göstərə biləcəyini, lakin cinayətə təhrik etməməli olduğunu vurğulamışdır. Bundan əlavə, Konvensiya ilkin istintaq mərhələsində və hüquq pozuntusunun xarakterinin icazə verdiyi hallarda, anonim informator kimi mənbələrdən istifadəni istisna etmir, belə mənbələrin sonradan məhkəmə tərəfindən ittiham hökmü üçün istifadə olunması isə başqa məsələdir. Belə istifadə yalnız sui-istifadəyə qarşı adekvat və yetərli təminatlar, xüsusən sözügedən istintaq hərəkətlərinə icazənin verilməsi, onların həyata keçirilməsi və nəzarəti üçün aydın və proqnozlaşdırıla bilən prosedür mövcud olduqda məqbul sayıla bilər.

İbtidai araşdırmanın ədalətli həyata keçirilməsi göstəricilərindən biri də susmaq (özünə qarşı ifadə verməmək) hüququnun təmin edilməsidir. Susmaq hüququ və özünə qarşı ifadə verməmək hüququ haqqında müddəa Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində xüsusi olaraq qeyd edilməsə də,

bu norma çərçivəsində ədalətli məhkəmə araşdırması anlayışının mərkəzində dayanan beynəlxalq standartlarda geniş şəkildə tanınmışdır. Başqa sözlə, susmaq hüququ 6-cı maddədən irəli gələn implisit hüquqlardan biridir. Təqsirləndirilən şəxsin hakimiyyət orqanları tərəfindən qeyri-qanuni olaraq danışımağa məcbur edilməkdən qorunmasını təmin etməklə bu hüquq ədalət mühakiməsinin düzgün həyata keçirilməməsinin qarşısını almağa və 6-cı maddənin məqsədlərinə təminat verməyə imkan verir. Avropa Məhkəməsi susmaq hüququ haqqında öz hüquqi mövqelərini *Bykov v. Russia, Saunders v. United Kingdom, Funke v. France, O'Halloran & Francis v. United Kingdom* kimi işlər üzrə presedentlərində dəqiq şəkildə izah etmişdir.

Belə ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna əsasən, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs susmaq və özünə qarşı ifadə verməmək hüququna malikdir. Özünə qarşı ifadə verməmək hüququ ən sadəsindən ən mürəkkəbinə qədər bütün cinayət növləri ilə bağlı cinayət mühakimə icraatlarına aiddir. Susmaq hüququ şübhəlinin polis (digər cinayət təqibi orqanı) tərəfindən dindirildiyi andan etibarən başlayır. Özünə qarşı ifadə verməmək hüququ cinayət işində ittiham tərəfinin təqsirləndirilən şəxsə qarşı öz versiyasını sübut etmək üçün “məcbur etmə” və təqsirləndirilən şəxsin iradəsi əleyhinə təzyiqlər və üsulları ilə əldə edilmiş sübuta əl atmasını qadağan edir. Bununla belə, özünə qarşı ifadə verməmək haqqında müddəa təqsirləndirilən şəxsdən məcbur etmə səlahiyyətlərindən istifadə vasitəsilə əldə oluna bilən, lakin təqsirləndirilən şəxsin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan materialların, məsələn, məhkəmə qərarı əsasında əldə edilmiş sənədlərin, nəfəs, qan, sidik və DNT testi üçün bədən toxuması nümunələrinin cinayət mühakimə icraatında istifadə olunmasına şamil olunmur. Həbsdə saxlanan (tutulmuş) şəxslər həm susmaq və özünə qarşı ifadə verməmək hüququ, həm də dindirilən zaman vəkilin yardımından istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bu hüquqlar bir-birilərindən kifayət qədər müstəqildir, yəni bir hüquqdan imtina digər hüquqdan da imtinanı nəzərdə tutmur. Bununla belə, bu hüquqlar bir-birini tamamlayır, həbsdə olan (tutulmuş) şəxslər hakimiyyət orqan-

ları tərəfindən susmaq hüquqları barədə əvvəlcədən məlumatlandırılmadıqda vəkil yardımını ilə *a fortiori* (xüsusilə) təmin edilməlidirlər. Hər hansı şübhəlinin susmaq hüququ barədə məlumatlandırılmasının əhəmiyyəti o dərəcədə böyükdür ki, həmin şəxs cinayət təqibi orqanı tərəfindən sözlərinin əleyhinə istifadə olunma biləcəyi barədə məlumatlandırıldıqdan sonra könüllü olaraq ifadə verməyə razılaşa belə, şübhəli birbaşa susmaq hüququ haqqında aydın məlumatlandırılmadığı və onun bu qərarı vəkilin yardımını olmadan qəbul edildiyi təqdirdə, şübhəlinin həmin seçimi tam məlumatlılığa əsaslanan seçim hesab edilmir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Konvensiyanın 6-cı maddəsində birbaşa təsbit edilmiş və ibtidai araşdırmaya da tam anlamda tətbiq edilə bilən ədalətlik tələblərindən biri ağılabatan müddətlər prinsipidir. Fikrimizcə, hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, bütün mühakimə icraatının ağılabatan müddətlərdə yekunlaşa bilməsi, ilk növbədə, ibtidai araşdırma zamanı vəzifəli şəxslərin öz funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirmələrindən asılıdır. Belə ki, ibtidai araşdırma zamanı süründürməçiliyə və prosessual müddətlərdən qeyri-səmərəli istifadəyə yol verilsə, ədalət mühakiməsinin ağılabatan müddətlərdə baş tutma riski artmış olacaqdır. Bu səbəbdən, ibtidai araşdırma üzərində prosessual nəzarət fəaliyyətin əsas hədəfləri sırasında məhz ağılabatan müddətlərin təmin edilməsi, ibtidai araşdırmanın mümkün qədər qısa zamanda bitmiş olması və prosessual müddətlərə qənaətin təmin edilməsi də yer alır. (10, s. 99; 11, s. 23).

Ağılabatan müddət prinsipi ilə bağlı öz hüquqi mövqelərini Avropa Məhkəməsi *Pedersen & Baadsgaard v. Denmark, Vayiç v. Turkey, Assanidze v. Georgia, Wemhoff v. Germany, Eckle v. Germany, Kart v. Turkey, König v. Germany, Dobbetin v. France, Abdoella v. Netherlands* kimi işlər üzrə qərarlarında ifadə etmişdir.

Göstərilən qərarların öyrənilməsi nəticəsində Avropa Məhkəməsinin ağılabatan müddət prinsipi ilə bağlı bildirdiyi aşağıdakı hüquqi mövqeləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etmək mümkündür. Belə ki, kifayət qədər zaman ərzində sistemli şəkildə formalaşmış presedent hüququna əsasən, cinayət işlərində Avropa Konvensiyasının 6-cı

maddəsinin hər kəsin işinin ağılabatan müddətdə araşdırılması hüququna malik olduğunu nəzərdə tutan 1-ci hissəsinin məqsədi təqsirləndirilən şəxsin həddən artıq uzun müddət şübhəli şəxs qismində qalmamasının və ittihamın müəyyən olunmasının təmin edilməsidir. “Ağılabatan müddət” iş birinci instansiya məhkəməsinə təqdim olunmamışdan əvvəl başlaya bilər, məsələn, həbs anından etibarən, şəxsə qarşı ittihamın irəli sürüldüyü andan və ya ibtidai istintaqın başladıldığı andan.

Məhkəmə baxışının müddətinin ağılabatanlığı məhkəmə işinin ümumi qiymətləndirmə tələb edən halları nəzərə alınmaqla müəyyən olunmalıdır. Məhkəmə icraatının müəyyən mərhələləri ayrılıqda məqbul sürətlə həyata keçirilsə də, icraatın ümumi müddəti “ağılabatan müddəti” əşə bilər. Cinayət mühakimə icraatının müddətinin ağılabatan olub-olmadığının müəyyən edilməsi zamanı işin mürəkkəbliyi, ərizəçinin davranışı, müvafiq inzibati və məhkəmə orqanlarının davranışı kimi amilləri nəzərə almaq lazımdır. Məhkəmə işinin mürəkkəbliyi, məsələn, ittihamların sayından, təqsirləndirilən və şahid kimi prosesə cəlb olunmuş şəxslərin sayından və ya işin beynəlxalq aspektindən irəli gələ bilər. Cinayət işi müəyyən mürəkkəbliyə malik olsa da, izahsız uzunmüddətli qeyri-fəallıq müddətlərini “ağılabatan” hesab etmək olmaz.

Hesab edirik ki, sonuncu tezis ibtidai araşdırma fəaliyyəti üçün xüsusilə önəmlidir, çünki o, ibtidai araşdırma zamanı uzun müddət qeyri-fəallıq göstərmənin – müxtəlif prosessual hərəkətlərin, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılmamasının qarşısını alır. Bu mənada, heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunun “Prokurorun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyinin səmərəliliyinin artırılması, istintaq və təhqiqat üzərində nəzarətinin gücləndirilməsi və bu sahədə işin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” 28 iyul 2010-cu il tarixli, 10/70 №-li Əmrində tələb edilir ki, Baş Prokurorluğun istintaq, təhqiqat və əməliyyat-axtarış fəaliyyətində qanunların icrasına nəzarəti həyata keçirən idarə rəisləri, Azərbaycan Respublikasının Hərbi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Hərbi və Bakı şəhər prokurorları idarə və şöbələrdə konkret cinayət təqibi materiallarının öyrənilməsi zamanı 5

gündən artıq müddətdə istintaq hərəkətləri aparılmaması, həbsdə olan şəxslərin dindirilməməsi, onların iştirakı ilə digər istintaq hərəkətlərinin mütəmadi aparılmaması, zərurəti aşkar görünən istintaq hərəkətləri və məhkəmə ekspertizalarının obyektiv səbəblər olmadan vaxtında keçirilməməsi süründürməçilik kimi qiymətləndirərək zəruri tədbirlərin görülməsinə dair təklifləri nəzərdə tutan arayışların tərtib edilməsini, qanun pozuntularına yol vermiş müstəntiq və təhqiqatçılarla yanaşı, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorların da məsuliyyət məsələsi qaldırılmaqla müvafiq təqdimatların verilməsini və altı ayda bir dəfədən az olmayaraq bu sahədə görülmüş işlərin vəziyyətini ümumiləşdirməklə nəticələrinin əməliyyat müşavirələrində, zəruri hallarda kollegiya iclaslarında müzakirəyə çıxarılmasını təmin etsinlər.

Mühakimə icraatının müddətinin ağlabatanlığı qiymətləndirilən zaman cinayət təqibinə məruz qalan şəxs üçün hansı nəticədən söhbət getdiyi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ilkin istintaq müddətində həbs olunma halında bu amil ittihamın ağlabatan müddətdə irəli sürülmə-sürülmədiyinin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə görə, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir. Faktiki olaraq, bu müddəə özündə təqsirsizlik prezumpsiyasını ehtiva edir. Avropa Məhkəməsi təqsirsizlik prezumpsiyasının mahiyyətini və onun ayrı-ayrı elementlərini çoxsaylı qərarlarında izah etmişdir. Belə qərarlardan ən vaciblərinə *Allen v. United Kingdom*, *Barbera, Messegue & Jabardo v. Spain*, *Janosevic v. Sweden*, *Telfner v. Austria*, *Minelli v. Switzerland*, *Ismoilov & others v. Russia*, *Nestak v. Slovakia* kimi işlər üzrə olan qərarları aid etmək mümkündür. Sadalanan işlər üzrə formalaşmış presedent hüququnun öyrənilməsi onu göstərir ki, Avropa Məhkəməsi təqsirsizlik prezumpsiyası ilə bağlı aşağıdakı hüquqi mövqeləri rəhbər tutur.

Ümumiyyətlə, Avropa Məhkəməsi qeyd edir ki, Konvensiyanın 6-cı maddənin 2-ci hissəsi cinayət təqibinin nəticəsindən asılı olmayaraq, yalnız ittihamın mahiyyətinə baxışı deyil, bütövlükdə cinayət mühakimə icraatını tənzimləyir. Bu

anlamda, aşkar görünür ki, təqsirsizlik prezumpsiyası məhkəmə icraatı üçün vacib olduğu qədər, məhkəməyədək icraat (ibtidai araşdırma) üçün də vacibdir.

Presedent hüququna görə, təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi vəzifəli şəxslərdən öz funksiyalarını yerinə yetirən zaman işə təqsirləndirilən şəxsin ittiham olunduğu cinayəti törətdiyi barədə ön mühakimə ilə başlamamağı tələb edir. Bu prinsipə əsasən, sübutetmə yükü (*onus probandi*) ittiham tərəfinin üzərinə düşür və hər hansı şübhə təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsini müvafiq qaydada hazırlaması və təqdim edə bilməsi üçün ittiham tərəfi onu cinayət işi barədə məlumatlandırmalı və onun mühakimə olunması üçün yetərli sübut təqdim etməlidir. Sübutetmə yükünün ittiham tərəfindən müdafiə tərəfinə ötürülməsi halında təqsirsizlik prezumpsiyası pozulur. Sübutetmə yükü cinayət işinə xitam verilməsi barədə yekun qərardan sonra zərərin ödənməsi üzrə məhkəmə işində də tərsinə çevrilə bilməz.

Təqsirsizlik prezumpsiyası həmçinin cinayət ittihamından bəraət almış və ya əleyhinə cinayət mühakimə icraatı davam edən fərdləri dövlət məmurları və hakimiyyət orqanlarının onlarla ittiham olunduqları qanun pozuntusuna görə təqsirli şəxs kimi rəftar etməsinə qarşı qoruyur. Hər hansı başqa icraat çərçivəsində çıxarılan bəraət hökmü və ya cinayət işinə xitam verilməsi haqqında qərara əməl olunması üçün bu müdafiə mövcud olmasaydı, Konvensiyanın 6-cı maddənin 2-ci hissəsində nəzərdə tutulan təminatların nəzəri və xəyali olması riski yaranardı. Təqsirsizlik prezumpsiyası baxımından, cinayət mühakimə icraatı yekunlaşdıqdan sonra həmin şəxsin nüfuzu və ictimaiyyət tərəfindən necə qəbul olunacağı da əhəmiyyətlidir.

Təqsirsizlik prezumpsiyasının cinayət mühakimə icraatının prinsipi kimi əsas məqsədlərindən biri məhkəmədən əvvəl verilmiş və icraatla sıx əlaqəli olan bəyanatların ədalətli məhkəmə araşdırmasına zərər verməsinin qarşısının alınmasıdır. Belə məhkəmə icraatı mövcud olmadığı halda cinayət və ya başqa hüquq pozuntuları haqqında bəyanatlar əhəmiyyətli dərəcədə iftira əleyhinə müdafiə, eləcə də mülki hüquqların müəyyən

edilməsi məqsədilə məhkəməyə adekvat çatımlılığa uyğun gəlir, bu da Konvensiyanın 6-cı və 8-ci maddələri çərçivəsində potensial məsələlər meydana gətirir. Baxılan prinsipin kontekstində vəziyyəli şəxslər tərəfindən bəyanatlar verildikən kiminsə sadəcə cinayət törətməkdə şübhəli bilinməsi haqqında bəyanatla yekun ittiham hökmü olmadığı halda, hər hansı şəxsin sözügedən cinayəti törətdiyi haqqında aydın bəyanat arasında fundamental fərqləndirmə aparılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, sonuncu halda, yəni ittiham hökmü olmadığı halda, hər hansı şəxsin konkret cinayəti törətdiyi haqqında aydın bəyanatın verilməsi ilə təqsirsizlik prezumpsiyası pozulmuş olur.

Təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyi ilə bağlı şübhələrin səsləndirilməsinə cinayət mühakimə icraatının bəraət mahiyyətli qərarla yekunlaşmasına qədər yol verilə bilər. Lakin bəraət hökmü qüvvəyə mindikdən sonra hər hansı təqsirlilik şübhəsinin səsləndirilməsi təqsirsizlik prezumpsiyasına ziddir.

Cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslə bağlı məhkəmə qərarı təqsiri qanuna uyğun olaraq sübut olunmamışdan əvvəl həmin şəxsin təqsirli olduğuna dair rəy ehtiva edərsə, təqsirsizlik prezumpsiyası pozulmuş olur. Şəxsin yekunda təqsirli hesab olunması faktı qanuna uyğun olaraq təqsiri sübut olunana qədər təqsirsiz hesab olunmaq barədə ilkin hüququnu ləğv etmir.

Hesab edirik ki, ibtidai araşdırmanın ədalətliliyi baxımından son tezis üzərində bir qədər geniş durmaq lazımdır. Belə ki, bu tezis şəxslə bağlı məhkəmə qərarının onun təqsiri qanuna uyğun olaraq sübut olunmamışdan əvvəl həmin şəxsin təqsirli olduğuna dair rəyi ehtiva etməsinin problemli olduğunu göstərir. Bununla belə, qüvvədə olan milli cinayət-prosessual qanunvericiliyin bəzi normalarının qeyri-təkmilliyi təcrübədə bu tipli problemlər üçün normativ əsas yaradır. Burada söhbət CPM-in 157.1-ci maddəsindən gedir. Biz hesab edirik ki, ibtidai araşdırma zamanı CPM-in 157.1-ci maddəsinin tətbiqi üçün təqsirsizlik prezumpsiyasının təminatı baxımından konseptual problem mövcuddur. Həmin maddəyə əsasən, təqsirsizlik prezumpsiyasına müvafiq olaraq, şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyəti sübut olunmadıqda, o,

həbs oluna və ya zərurət olmadıqda həbsdə saxlanıla bilməz. Milli hüquq ədəbiyyatında bu müddəanın şərh edilməsi zamanı qeyd edilir ki, həbs növündə qətimkan tədbiri tətbiq edildikən təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin tələblərinə ciddi riayət edilməlidir, CPM-in 157.1-ci maddəsinin məzmununa əsasən, həbs növündə qətimkan tədbiri yalnız o halda tətbiq edilə bilər ki, şəxsin ona qarşı irəli sürülmüş ittihamda istinad edilən əməlin törədilməsinə aidiyyətini və onun törədilməsində təqsirini sübut edən kifayət qədər ciddi əsaslar olsun (2, s. 487).

Həmin müddəanı şərh edən digər bir müəlliflər qrupu isə qeyd edir ki, CPM-in 157.1-ci maddəsində toxunulan şəxsin cinayətin törədilməsinə aidiyyətinin sübut olunmasına dair məsələ şərti xarakter daşıyır, çünki təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs onun təqsiri CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır (CPM-in 21-ci maddəsi). Bu halda söhbət müstəntiqə, prokuror və ya məhkəməyə şəxsin törədilmiş cinayətə aidiyyəti olduğuna və onun barəsində həbs qətimkan tədbirinin tətbiq edilməsinin zəruriliyinə dair onların fikirləri ilə müstəqil müşahidəçinin razılaşdığını hesab etmək üçün əsas verən sübutların məcmusu haqqında gedir (8, s. 98).

Nəzərdən keçirilən müddəa ilə bağlı M.Ə. Cəfərquliyev isə qeyd edir ki, vətəndaşları qanunsuz həbsdən qorumaq məqsədi ilə CPM-in 157-ci maddəsi ciddi surətdə xəbərdarlıq edərək göstərir ki, təqsirsizlik prezumpsiyasına müvafiq olaraq şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyəti sübut olunmadıqda, o, həbs oluna və ya zərurət olmadıqda həbsdə saxlanıla bilməz. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin bu ciddi tələbini cinayət mühakimə icraatını həyata keçirən orqanlar qətimkan tədbirlərini seçib tətbiq edəndə heç vaxt unutmamalıdırlar və bu tədbirlərin seçilməsinə və tətbiq edilməsinə çox ehtiyatla yanaşmalıdırlar (4, s. 303-304).

Milli hüquq ədəbiyyatında CPM-in 157.1-ci maddəsinin qüsursuz bir müddəa kimi izah edilməsi cəhdlərinə baxmayaraq, biz həmin müddəanın hüquqi tənziyyətə texnikası baxımından

problemlə olduğu qənaətdə olan müəlliflərin daha doğru mövqedə olduğu qənaətdəyik (7, s. 57-58). Fikrimizcə, milli hüquq ədəbiyyatında, haqlı olaraq göstərilmişdir ki, CPM-in 157.1-ci maddəsinin quruluşu həbs tətbiq edən məhkəmədə təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsinə aidiyyatının sübut olunmasına inamın mövcud olması barədə tələb təsbit edir, çünki həmin maddəyə əsasən, təqsirsizlik prezumpsiyasına müvafiq olaraq, şəxsin, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyatı sübut olunmadıqda, o, həbs oluna bilməz. Bu müddədən çıxış etməklə, məntiqi tənəsüb qursaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, məhkəmə şəxs barəsində həbs qətimkan tədbiri seçmişdirsə, həmin şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyatı sübut olunmuşdur. Halbuki, ibtidai araşdırma mərhələsində seçilməsi və ya onun müddətinin uzadılması ilə bağlı məsələni həll edərkən hakimin cavab verməli olduğu suallar sistemi, hökmün çıxarılması haqqında məsələ həll edilərkən əhəmiyyət kəsb edən suallarla üst-üstə düşməməlidir. İbtidai araşdırma zamanı həbsin seçilməsi və ya onun müddətinin uzadılması ilə bağlı qərarları qəbul edərkən məhkəmə ittiham tərifinin şübhələrinin məhkəməyə təqdim edilmiş sübutlara görə əsaslı olub-olmamasını müəyyən etmək üçün sübutları qiymətləndirirsə, məhkəmə prosesinin sonunda hökm çıxararkən o, məhkəməyə təqdim edilmiş sübutların ittiham hökmü çıxarmaq üçün kifayət edib-etməməsini qiymətləndirir (5, s. 174-175). Bununla əlaqədar olaraq, razılaşmaq lazımdır ki, CPM-in 157.1-ci maddəsində istifadə edilmiş “aidiyyəti sübut olunmadıqda” ifadəsi uğursuz istifadə edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, CPM-in 346.1.3-cü maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsində aidiyyatının sübuta yetirilib-yetirilmədiyini məhkəmə tərəfindən müşavirə otağında işin mahiyyəti üzrə həlli üçün müzakirə edilən məsələlərdəndir. Məhkəmə nəzarəti qaydasında ibtidai araşdırma mərhələsində həbsin tətbiq edilməsi zamanı isə məhkəmənin həmin məsələyə münasibət bildirməsini yolverilməz hesab edirik, çünki bununla faktiki olaraq, iş mahiyyəti üzrə baxılmamışdan əvvəl təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsində aidiyyatının sübuta yetirilməsinə

hüquqi qiymət verilmiş olur.

CPM-in 157.1-ci maddəsində təqsirsizlik prezumpsiyasının adı xatırlansa da, nə qədər ki, həmin maddədə şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyatının sübut olunmasından söhbət gedir, təqsirsizlik prezumpsiyasının xatırlanması sadəcə bəyanat olaraq qalır. Əslində, CPM-in 157.1-ci maddəsində “aidiyyətin sübut edilməsi” əvəzinə, “əsaslı şübhələrin mövcudluğundan” bəhs etmək daha məqsədəuyğun olardı. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna görə də, şəxsi azadlıqdan məhrum etmək üçün onun hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslı şübhələr olmalıdır, yalnız belə hallarda azadlıqdan məhrum etmə kifayət qədər əsaslandırılmış və qanuni hesab olunur. Hər bir şübhə obyektiv olaraq şübhə edilən şəxslə güman edilən cinayət arasında əlaqəni fakt və məlumatlara əsaslandırılmış olduqda əsaslı hesab oluna bilər. Əsaslı şübhə yalnız şəxsin əvvəllər hər hansı bir hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslanma bilməz. Şəxsə münasibətdə şübhə onun həmin dövrdə şübhələnildiyi əməllə əlaqədar olmalıdır.

CPM-in 157.1-ci maddəsində “aidiyyətin sübut edilməsi” əvəzinə, “əsaslı şübhələrin mövcudluğundan” bəhs etmənin xeyrinə daha bir arqument kimi milli cinayət-prosessual qanunvericiliyin özünün təqsirsizlik prezumpsiyasına aid olan bir norması da çıxış edir. Belə ki, CPM-in 21.2-ci maddəsinə əsasən, şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa da, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Fikrimizcə, bu hüquqi konstruksiya, həqiqətən də, şəxsin cinayət törətməsinə əsaslı şübhələrin mövcud olduğu halda, bilavasitə təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi məsələsinə heç bir hüquqi münasibət bildirmədən onun barəsində ibtidai araşdırma mərhələsində həbs məsələsinin həll edilməsinə imkan verir.

Nəhayət, qeyd edilməlidir ki, təqsirsizlik prezumpsiyası yalnız hər hansı hakim və ya məhkəmə tərəfindən deyil, həm də başqa dövlət orqanları tərəfindən pozula bilər. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 2-ci hissəsi vəzifəli şəxslərin davam etməkdə olan cinayət işinin istintaqı haqqında ictimaiyyəti şübhəlinin təqsirli olduğuna inanmağa təşviq edən və faktların səlahiyyətli məhkəmə orqanları tərəfindən qiymətləndirilməsi ilə bağlı əv-

vəlcədən mühakimə yürütməsini qadağan edir. Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi hakimiyyət orqanlarına davam etməkdə olan cinayət işinin istintaqı barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmağı

qadağa etməsə də, onlardan təqsirsizlik prezumpsiyasına riayət etmək məqsədilə son dərəcə ehtiyatlı olmağı tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Təkmilləşdirilmiş 4-cü nəşr Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 520 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. C.H. Mövsümovun, B.C. Kərimovun, Ə.H. Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunun "Prokurorun ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyinin səmərəliliyinin artırılması, istintaq və təhqiqat üzərində nəzarətinin gücləndirilməsi və bu sahədə işin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında" 28 iyul 2010-cu il tarixli, 10/70 №-li Əmri.
4. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
5. Əsgərova R.O. Hakimin təşəbbüsü ilə qətimkan tədbiri haqqında məsələnin həll edilməsi problemləri // "Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu və qanunçuluq – 2020: Gələcəyə baxış" mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 11-12 iyun 2012-ci il, s. 172-175.
6. Xəlilov F.Y. Cinayət mühakimə icraatında vəkil araşdırması. Monoqrafiya. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 396 s.
7. Səfərov F.N. Cinayət prosesində məhkəmə nəzarəti qaydasında icraatın problemləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2016, 132 s.
8. Zeynalov İ., Süleymanov C. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Prosesual məcburiyyət tədbirləri. Maddələr 147-178. Bakı: Qanun, 2004, 450 s.
9. Апостолова Н.Н. Предварительное расследование и судебное следствие // Российская юстиция, 2014, № 7, с. 21-24.
10. Архипов А.С. Разумный срок уголовного судопроизводства как показатель эффективности процессуальной деятельности участников стороны обвинения на стадии предварительного расследования // Вопросы современной юриспруденции. Материалы XXVIII международной заочной научно-практической конференции. Новосибирск, 28 августа 2013 г., с. 96-101.
11. Макаров Л.В., Портнов Ю.А. Окончание предварительного следствия и разумный срок уголовного производства // Российский следователь, 2012, № 17, с. 21-24.
12. Михайловская И.Б. Стандарты качества предварительного следствия задает суд // Мировой судья, 2015, № 4, с. 10-14.
13. Шейфер С.А. Отечественное предварительное следствие: упразднить или усовершенствовать? // Уголовное судопроизводство, 2015, № 3, с. 8-15.

Фируза Аббасова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ НА СПРАВЕДЛИВОСТЬ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВЫЙ СУД

Резюме

Идея справедливости уголовного судопроизводства имеет древнюю историю. В современном мире люди осознали, что само по себе справедливость приговора суда, либо иного итогов

вого решения суда не является достаточным для того, чтобы считать весь уголовный процесс справедливым. Для того, чтобы уголовное судопроизводство могло считаться справедливым оно должно быть справедливым от начала до конца, во всех этапах и стадиях. Возникает вопрос: Как же можно определить справедливость, либо несправедливость уголовного судопроизводства? данный вопрос долгие годы мучал умы людей. По этой причине, во избежание всех ужасов II Мировой Войны, при принятии Европейской конвенции по правам человека, авторы конвенции предусмотрели в самостоятельной статье (ст. 6) основные элементы и минимальные стандарты справедливого судопроизводства. Указанная статья упомянутого документа и по сей день играет роль основной критерии при определении справедливости судопроизводства. Согласно правовой позиции Европейского Суда по Правам Человека, эти критерии относятся не только к судебной стадии, но и стадиям до и после суда. В этой связи, в научной статье вопросы корреляции идеи о справедливости судопроизводства и предварительного расследования были рассмотрены в контексте отдельных элементов права на справедливое судебное разбирательство.

Firuzə Abbasova

SOME ASPECTS OF THE IMPACT ON FAIRNESS OF THE PRELIMINARY INVESTIGATION OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

Summary

The idea of fairness in criminal proceedings has an ancient history. In the modern world, people realized that the fairness of a court verdict or other final court decision is not enough to consider the entire criminal process fair. In order for criminal proceedings to be considered fair, they must be fair from beginning to end, at all stages and stages. The question arises: How can justice or injustice of criminal proceedings be defined? this question has tormented the minds of people for many years. For this reason, in order to avoid all the horrors of World War II, when adopting the European Convention on Human Rights, the authors of the convention provided in an independent article (art. 6) the main elements and minimum standards of fair trial. The said article of the said document still plays the role of the main criterion in determining the fairness of the proceedings. According to the legal position of the European Court of Human Rights, these criteria apply not only to the judicial stage, but also to the stages before and after the court. In this regard, the research work dealt with the correlation of the idea of fairness of proceedings and preliminary investigations in the context of separate elements of the right to a fair trial.